

З.Ф. Сақтағанова – д.и.н., профессор
М.Абдуов - д.ф.н, профессор
Б.С.Рахымов - д.ф.н, профессор
Т.Б. Казбеков – к.э.н., профессор
Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., menedzhment_kafedra@mail.ru

ҒАЛЫМ-ЖАЗУШЫНЫҢ ТАРИХИ ІЗДЕНІСТЕРІ

Көрнекті ғалым, білікті зерттеуші Каренов Рашит Саттарұлының тарихи ізденістері қазақ елінің рухани, әлеуметтік және саяси кеңістігіндегі маңыздылығы жоғары мәселелер ауқымы қамтиды.

Бұл бағытта ғалымның соңғы 20-25 жылда келесі кітаптары жарық көрді: «Қаракелер (Шежіре)(2001)»; «Қазақтың үш ұлы көсемі (2002)»; «Тұғыры биік тұлғалар(2003)»; «Азаттық қаһарманы Мәнжі батыр (2005)»; «Жеті атасын білген ер (2008)»; «Алаш азаттығының ақиығы Имам Әлімбеков (2010)»; «Аралбай руының шежіресі (2011)»; «Алаш қозғалысы мен Алашорда үкіметінің жиырма көшбасшылары (2014)»; «Жұмабек Ташенев – Алаштың жүз жылда біртуар алып тұлғасы (2014)»; «Үш жүздің шежіресі және Арғын-Алтай тайпасының Қареке-Мұрат рулары (Екі томдық, 1-ші том) (2014)»; «Үш жүздің шежіресі және Арғын-Алтай тайпасының Қареке-Мұрат рулары (Екі томдық, 2-ші том) (2014)»; «Арғын-Алтай» тайпасының тарамды тармағы – Мұрат шежіресі: тарихи гениологиялық зерттеу (2015)»; «Хан Кене көтерілісінің қаһарман сардары – Мәнжі батыр» (Туғанына – 200 жыл толуына орай) (2015); «Шерубай Биболдыұлы – жоңғар шапқыншылығы заманының алып батырларының бірегейі» (туғанына 325 жыл толуына орай) (2018).

Бұл еңбектердің кейбірі қазақ халқының сан ғасырлық, мәдениетінен, тарихынан деректі мәлімет беретін мақалалар, эсселер жинағы түрінде жазылған. Оларға енген мақалалар негізінен орталық басылымдарда, мерзімді баспасөздерде жарық көріп, оқырман қауымның сарабынан өткен.

Бұл кітаптар қазақ сияқты ұлы да қайсар халықтың маңдайына жазылған біртуар, жүз жылда бір келер жарқыраған жұлдызы, шуақ шашар күні, жарық берер сәулесі, қайталанбас тұлғалары туралы жүрекжарды ыстық лебіздер, естеліктер, қимастық, сыйластық сезімдер сыйлайды.

Қазақ елінің әдет-ғұрпын, тарихын, мәдениетін, саяси өмірін, ғылымын мазмұндататын бұл кітаптар қоғам ғылымдарын зерттеуші-ғалымдарға, жоғары оқу орындарының тарих, педагогика, философия және филология факультеттерінің оқытушыларына, магистранттары мен студенттеріне қосымша құралдар ретінде қызмет ете алады.

Ғалымның тарихи тақырыптағы шығармашылық еңбектерін ірі-ірі төрт бағытқа бөліп қарастыруға болады.

Алғашқы бағыт – шежіре, этнография, генеалогиялық мәселелерге арналған еңбектер: «Қаракелер (Шежіре)» (2000); «Тұғыры биік тұлғалар» (2003); «Жеті атасын білген ер» (2008); «Аралбай руының шежіресі» («Аралбай батыр: Шежіре») (2011); «Үш жүздің шежіресі және Арғын-Алтай тайпасының Қареке-Мұрат рулары: энциклопедиялық анықтамалық (Екі томдық. Бірінші кітап)» (2014); «Үш жүздің шежіресі және Арғын-Алтай тайпасының Қареке-Мұрат рулары: Энциклопедиялық анықтамалық (Екінші кітап)» (2014). «Арғын-Алтай» тайпасының тарамды тармағы – Мұрат шежіресі: тарихи гениологиялық зерттеу (2015).

Аталған монографиялардан автордың ұрпақтан ұрпаққа беріліп, халық арасында кеңінен таралған аңыздарды, жырлар мен өлеңдерді, эпсаналарды жинастырып, бір тұтастыққа келтіргендігін байқаймыз. Бұл басылымдар этнография ғылымның дамуына өзіндік үлес қосып, профессор Р.С. Кареновты қазақ фольклорының білгірі етті.

Адамның өзінің шыққан тегін, тарихын зерттеуі расында да қызығушылық туғызатын іс. Ата-бабалардың шығу тегі көбінесе әр түрлі әңгімелерге негіз болып, ертегілер және ауызша жеткізілетін аңыздар секілді ұрпақтан ұрпаққа жетті. Мұнда қазақтардың этникалық құрамы және мекен етпекші нақты жерлерге қоныстануы қазақ руларының этнологиялық негіздерінің жалпы мәселерін шешудің бір бөлігі болып табылады. Аталған мәселенің зор маңыздылығын сезіне отырып, Р. С. Каренов өз зерттеулерінде Орта жүз қазақтарының этникалық құрамын, сондай-ақ оның рулары мен тайпалырының қоныстанған аймақтарын қарастырумен шектелген. Ал бұл түптің түбінде ғалымның тарихи, археологиялық, этнографиялық, лингвистикалық, антропологиялық, географиялық және әлеуметтік-экономикалық зерттеулері қазақ халқының пайда болуы туралы өте күрделі мәселені шешуіне септігін тигізеді, қазақтың әрбір руының тарихын тыңғылықты зерттеуіне әкеледі. Ғалымның

пікірінше қазақтар өз тарихын, өз шежіресін рулық, тайпалық тұрғысынан сақтап қалған бірден-бір ұлт. Тұтастай алғанда жеті атасын білу – бұл үрдіс. Бұл өз генефонның үздіксіз күшейтіп отыру, бұл этностың табиғи айрықша селекциясы.

Белгілі болғандай, ғалым-генеалог шежірені зерттеп жалғастырғанда өзіне белгілі өте аз мөлшердегі дереккөздерді пайдаланаған. Оның үстіне генеалогиялық ескерткіш – деректерді қандайда бір көпке белгілі, танымал тұлға ұсынған жағдайда оған ол толық сенім білдірген. Барлық қолжетімді деректерді, мұрағат құжаттарын, сондай-ақ отандық және шетелдік (әсіресе ресейлік) әдебиеттерді сыни тұрғыдан пайдалану негізінде профессор Р. С. Каренов өз монографиялары мен мақалаларында орта жүз қазақтарының этникалық құрамын, сондай-ақ жекелеген рулар мен тайпалардың әр түрлі тарихи кезеңдерде Қазақстан аумағы бойынша қоныстануы мен орын алмастырып көшіп жүру үрдісін барынша толық бейнелеу мақсатын қойды. Орта жүз қазақтарының этникалық құрамын айқындауда автор келесі ғылыми әдістемелік қағидаларды ұстанады:

– көп ғасырлық тарихи уақыт аралығында әрбір тайпа, әрбір ру экономикалық және саяси факторларға орай өзгеріп отыратындығы қуатталған. Мысалы, экономикалық, әлеуметтік, әскери-саяси факторлар тайпалардың үш тобының бөлектеніп шығуына және XVI ғасырдың басында солардың негізінде үш қазақ жүзінің негізгі тұрғындары Жетісуды жайлаған Ұлы жүз, Балқаш көлінің солтүстігінен бастап Қаратау жоталары мен Орталық және Солтүстік-Шығыс Қазақстан аралығын мекендеген Орта жүздің және Батыс Қазақстанда кіші жүздің құрылуына себеп болды. «Жүз» сөзі «бүтіннің бір бөлігі», «бүтіннің бір тұсы» дегенді білдіреді. Жүздердің түзілуіне жекелеген рулар мен тайпалар одағына бірігуі жатыр:

– генезис үдерісінде жеке тайпалардың, кейде шығу тегінен өзгеше өз ара әрекеттесуі жүріп жатты, өзінен әлдірек тайпаның немесе рудың этнонимін қабылдаған рулық топтардың бірігуі орын алды. Нәтижесінде мемлекетеміз 43 тайпадан жасақталып құрылды: 25-і Кіші жүзден; 6-уы Орта жүзден; 12-і Ұлы жүзден болды. Орта жүз құрамына келесі тайпалар енеді: арғын, керей, найман, қыпшақ, қоңырат, уақ:

– Арғындар Орта жүздің барынша көп бөлігінде қонысталған. Олардың өкілдері Қарқаралы, Павлодар, Ақмола, Атбасар, Көкшетау және Петропавлск уездерінде болып шоғырланған. Арғындардың едәуір бөлігі Семей уезінде қоныстанған. Бұл тайпаның өкілдері Торғай өңіріндегі Кіші жүз жерлерінде (Торғай өзені және оның салалары бойында), Қостанай уезінің шығысын және Сырдарияны мекендеген.

– Петропавл уезінің батыс бөлігіндегі Керейлердің Кіші жүз жерлерінде өз руластары болды. Наймандар Зайсан, Өскемен, Семей уездерінің басым бөлігінде, Павлодар уезінің орта тұсындағы Ертістің сол жағалауы мен Шідерті өзені аралығында қоныстанған. Олар Атбасар уезінің оңтүстігі мен оның батыс шекарасын, сондай-ақ Ұлы жүзге жататын Лепсі уезінің барлық дерлік аумағын мекен етті. Қыпшақтар Павлодардың солтүстігіндегі және Омбы уезінің оңтүстігіндегі жерлерді мекендеді. Олардың көп бөлігі Кіші жүз жерлерінде Қостанай уезінде, Торғай уезінің шығысы мен оңтүстігінде, және жекелеген топ болып Сырдария бойында орналасқан. Қоңыраттар Кіші жүз жерлерінің Түркістан ауданында, оның Солтүстік, Шығыс және Оңтүстік аралдар жақтарында тұрақтады. Уақтар жекелеген аралдар түрінде Ертіс бойында, Павлодар уезінде, сондай-ақ Семей уезінде, Петропавл уезінің шығысында қоныстанған болатын. Сөйтіп, Орта жүз тайпаларының қоныстануының жалпы суреттемесі осындай болған еді.

– Арғын тайпасы Орта жүз тұрғындарының барынша көп бөлігін құрайды. Олардың атаулары Орта жүз ұғымының синонимі деуге болады. Арғын тайпалары негізгі алты ұрпаққа бөлінеді: Мейрам сопы, Ақ сопы, Қара сопы, Темір сопы, Сары сопы, Нәдір сопы. Осыған байланысты халық арасында «Арғын болсаң алтау бол» деген сөз қалған. Арғынның үлкен ұлы Мейрамның балаларын бір сөзбен «Бәйбіше баласы» (яғни үлкен немесе бірінші әйелінің балалары) деп атайды. Бұл топ Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік және Қаракесек руларынан тұрады. Арғын тайпаларының қалғандары олардың шешелерінің есіміне орай Момын тобына біріктірілген. Момындардың бабалары жеті руға тармақталған («Жеті Момын»): Бәсентейін, Қарауыл, Атығай, Қанжығалы, Тобықты, Сары-жетім, және Шақшақ. Оларды «Тоқал Арғын», яғни кіші әйелінің балалары деп те атайды.

Қазіргі таңда елімізде шежіре айрықша мәнге ие болып, қарқынды даму үстінде. Себебі әрбір қазақ дүниеге келгеннен шежіре деп аталатын осы құндылыққа енеді.

Европа елдерінен бір-бір айырмашылығы, шежіреге «ақ сүйектер» немесе «асыл тұқымдылар» ғана емес, қарапайым адамдар да бірдей енеді.

Шежіре жайлы жазылған бұл шығармаларында зерттеуші-ғалым шежірені қазақ халқының ауызша тарих айту дәстүрінің өте маңызды туындысы деп қарастырған. Себебі қазақ шежіресі әдебиет пен тарих ғылымдарындағы халқымыздың шығу тегін, таралуын баяндайтын тармағы. Шежіренің қазақ, түрікмен, монғол, қырғыз және т.б. халықтар арасында ауызша сақталғандығы дәлелденіп, біздің ата-бабаларымыз үшін де шежіре тарих қызметін атқарғандығы айтылған. Ол халықтың этникалық құрылымын анықтауға, тұтастығын көрсетуге мүмкіндік беретін төл тарихымыздың нұсқасы, ұлттық рухани мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылған. Қазақ қоғамында ауызша айту дәстүрі туындыларын ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отыратын арнайы адамдар болған. Ел арасында өткен өмір тарихын жақсы білген «шежіреші адамдар» болған. Олар қазақтың ата-бабадан келе жатқан салт-дәстүрін, заңдарын, әдет-ғұрпын, ай-күн есептерін жақсы білген, көшпелілердің танымын жете түсінген, небір аңыз-әпсана, жырларды жадында сақтаған. Егер қазақ мәдениеті біртұтас дейтін болсақ, онда шежірені де осылай қарастыруымыз керек деп дәріптейді автор. Яғни, шежіренің ішінде аңыз бен шындық та, ертегі мен әпсана да, өнер мен ғылым да бар, ал дәстүрлі қазақ мәдениетінен оның біреуін бөліп қарастыру мүмкін емес деп зерттеуші ғалым ой түйген.

Автордың шежіре жайлы бұл кітаптарын өскелең ұрпаққа тарихи ғибрат беретін құндылықтар деп санауға болады.

Екінші бағыт ғалымның тарихи тұлғаларға – Алаш қайраткерлеріне арналған еңбектері.

Автор өз зерттеулерінде қазақ көгінде жарқырап көрінген жұлдыздардың, Алаш қозғалысы мен Алашорда үкіметінің жиырма көшбасшыларының ұлықтығы мен кішіктігін, олардың өздерінен кейінгі жамырай өрген дарынды толқынның қаулап өсуіне игі әсерін тигізгенін қарастырған. Автордың зерттеп көрсеткендей, XX ғасырдың алғашқы ширегінде-ақ қазақ зиялыларының қатары А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Досмұхамедов, Х. Досмұхамедов, Ә. Бөкейханов, Қ. Сәтбаев, Ж. Аймауытов, Б. Қаратаев, М. Тынышбаев, М. Шоқай, Ә. Диваев, М. Дулатов, С. Асфендияров, Т. Рысқұлов, С. Қожанов, Н. Төрешұлы, М. Әуезов, Ә. Ермаков сияқты тағы да басқа саясат, әдебиет пен мәдениет, ғылым саласындағы ондаған демократиялық бағыттағы Алаш ардақтыларымен толықты. Оларда бір ғана ұлы мақсат болды. Ол халықтың санасын ояту, орта ғасырлық мүлгуден арылтып, өнер-білімді меңгеріп, дамыған халықтардың қатарына қосылу арқылы ұлттың тәуелсіздігіне қол жеткізу еді. Олар бодандық бұғауының әйтеуір бір уақытта үзілетініне сенді. Сондықтан да сол күнге туған халқын жеткізуге бар күш-жігерлерін жұмсады. Алаш қайраткерлерінің басым көпшілігі ғылымға емес – утопияға, демократияға емес – авторитаризмге негізделген большевизм идеясын қабылдамай, баррикаданың арғы бетіне шығып, өз елінде, өз жерінде отырып азап шеккен қазақ халқының мұң-мұқтажын қорғауды мақсат еткен Алаш партиясын ұйымдастырды. Ел алдындағы ұлы мақсаттарды жүзеге асыратын атқарушы билік органы – «Алашорда» үкіметін құрып, ұлттық-аймақтық негіздегі «Алаш автономиясы» мемлекеттігін жариялауға талпыныс жасады. Қазақ халқының ұлттық, саяси санасын қалыптастырудағы ең биік белес болған XX ғасыр басындағы осы бір қазақ зиялылары алдыңғы қатарлы тобының саяси қызметі де, құқықтық көзқарастары да, тіпті ғылыми, әдеби мұралары да ұзақ жылдар бойы жабық тақырып саналып, зерделі зерттеулерге нысан бола алмады. Оларсыз қазақ тарихы – тұл, алтын дегені күл еді. «Алаш» партиясының саяси күрес тарихын, «Алашорда» үкіметінсіз экономикалық ілімдер мен реформалар тарихын, «Алаш автономиясының» Қазақстан мемлекеттілігінің негізін, Алаш ардагерлері өмірінсіз ұлт тарихын жасау, мемлекеттік тіліміздің тарихын қалыптастыру мүмкін емес еді.

Сондықтан да соңғы жылдары Алаш көсемдері мен көшбасшылары туралы едәуір жазылды. Ғылыми зерттеулерден бөлек көркем шығармалар да бар. Дегенмен де, олардың мемлекет қайраткерлігі істерінде әлі де түйіндей түсетін, анықтап, ашығын айтатын жайлар жетерлік.

Әсіресе 1937-1939 жылдары ерекше қарқын алып, халықты жаппай қуғын-сүргінге ұшыратқан репрессия саясаты – ұлттық тарихымыздың ең қаралы, ең қасіретті беттері қатарынан орын алады. Табанды зерттеуші өз еңбектерінде ұлтымыздың зиялы қауымын, барша көзі ашық азаматтарын баудай жапырған «ұлы террордың» әлі де айтылмай жатқан көлеңкелі беттері аз емес екендігін ашып жазған.

Жазушы ғалымның зерттеп жазған кейіпкерлері рухы биік тұлғалар. Осы күдіретті күш оларды кез келген уақытта кез келген тығырықтан алып шығады. Мысалы, Алаш қайраткері Имам Әлімбеков жайында жазылған «Алаш азаттығының ақиығы Имам Әлімбеков» атты кітабы соның айғағы. Себебі Имам Әлімбеков өткен ғасырдың бас кезінде Алаш қозғалысының рухы биік өкілдерінен болатын, және ол туралы жазылған шығармалар некен-саяқтың. «Азаттық қаһарманы Мәнжі батыр» еңбегі де осы айтылғандарды қуаттай түседі. Демек, Әл-Каренидің есімі қазақ оқырмандарына өткен ғасырдың сексенінші-тоқсаныншы жылдарынан бері таныс.

Автордың ойынша, өмірдің күнгейінен көлеңкесін, тәттісінен ащысын, жеңілінен ауырын көп көрсе де мойымаған тегеуріні мықты, рухы өжет Алаштың көсем жандарының адами болмыс-бітімі кейінгі буын ұрпаққа ғибрат, үлгі-өнеге болуы керек.

Өз монографияларында зерттеуші-ғалымның айрықша ден қойған үшінші мәселе – қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы ұлт-азаттық қозғалысы.

Ұлт-азаттық қозғалысының сипатын зерттей келе, автор оның үш мәнді белгісін ашып көрсеткен: біріншісі қозғалысқа жалпыұлттық идеяның тән болуы; екіншісі – қозғалыс алға қойған негізгі мақсаттың анықтау, ашық түрде мемлекеттік билік мәселесіне келіп тірелуі; үшіншісі – қозғалыстың басында ұлт зиялыларының саяси көрегендік, қолбасшылық кемелдік, дипломатиялық қасиеттері бойында бар көрнекті өкілдерінің тұруы.

Бұл кітаптарда отарлаудың сорақылықтарын біле-көре тұра туған елінің өсіп-өнуін империя тағдырынан тыс көзалдына елестетпеген, Ресей құрамында қала беріп, өркениетке жетуді мүмкін санаған, тұлғалардың әлеуметтік қауымның әр кезеңдегі – XVIII, XIX ғасырлардағы, XX ғасыр басындағы дүниетанымы арнайы зерттеуді талап ететіндігі көрсетілген.

Автордың тағы бір байқағаны – өлке болашағын Ресеймен байланыстыра қарастырғандар маңызды мәселеретінде бірде саяси тәуелсіздікті, ұлттық қауіпсіздікті, әлеуметтік-экономикалық дамудың, өнеркәсіптік-индустриалды жолға түсудің мүмкіндіктері мен нұсқаларын сөз қылса, екіншіде ағартушылыққа, оқу-білімге үлкен үмітпен қараған.

Патшалық билік тұсында мемлекеттілігінен айрылған Қазақстан бірнеше әкімшілік-аумақтық бағыныштылық пен талапайға ұшырады. Елдің ақпараттық тұтас кеңістігінен айрылып, оған демографиялық діни жаңа үдерістер қосылған соң, жалпыұлттық идея өзінің міндетімен көздегені жағынан әр аймақта әртүрлі болғанына әдістемелік мән беру қажеттігі туралы ұсыныс жасалған. Мысалы, отарлық қанаудың күшеюімен Ортажүз бен Кіші жүзде 1836-1838 жылдары Исатай-Махамбет, 1837-1847 жылдары Кенесары хан басқарған ұлт-азаттық қозғалыс жүріп жатқанда, оңтүстік аймақта патшалықтың өктемдігі әлі орныға да қойған жоқ болатын. Мұнда дәурені өткен, ертең өзі де отарға айналатын орта азиялық билеушілер Ұлы жүз қазақтарын зар илетіп мықтымсынып жүрген еді.

Автордың көрсеткеніндей, қазақ даласының әр аймағында қалыптасқан нақты тарихи ахуалға қарай мұраты бір, міндеті әр алуан қазақ идеясы осылайша дүниеге келген. Тек XX ғасыр басында ғана, яғни отар өлкеге айналу аяқталғаннан жартыға сырдай уақыт өткенде, бүкіл өлкенің азаттығын, қазақ мемлекетін құруды, ояруды ту еткен жалпы қазақ идеясы Қазақстанның түкпір-түкпірін аралап кетті. Ал оның бастау бұлағында бұрындары, кеңес заманында айтқандай пролетарлық төңкерісті дайындаған большевиктер емес, аз таралыммен-ақ қазақтың тілі, құлағы, көзі бола алған – «Қазақ», «Айқап» сынды газет-журналдар, Алаш автономиясының идеясын ұсынған А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов басқарған либералды-демократиялық зиялылар тұрды.

Ғалымының еңбектерінде де ұлт-азаттық қозғалысының мемлекеттік билік мәселесімен байланысы да егжей-тегжейлі талданған. Мемлекеттік билік мәселесін күн тәртібіне қоймаған әлеуметтік сілкініс бар болғаны ашыну, бүлікшіл, қарақшылық дәрежесінде қалады деп есептейді автор. Әрісі түркілер, берісі қазақтар көшпелі өмір салтын кеше жүріп, мемлекеттік билік тәртізді құндылықтардың парқы мен нарқын ежелден-ақ терең ұғынған. Әйтпесе жер-суын, тауымен даласын, қағандығын, хандарын, батыр-билерін, заңдарын дәріптеген, мадақтаған, ұлықтаған қыр-аңыздарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізбеседі, мәңгі тасқа қашап жазбас еді.

Мемлекеттік билікті қолға алмай ұлт-азаттық қозғалысының діттеген мақсатына жетпейтінін идеологиялық шығармашылық тұрғыдан бекемдеген Махамбет тұжырымы Кенесары бас болған әлеуметтік сілкіністерде нақты шешімін тапты деп ой қорытады автор.

Автордың бағалауынша, Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістің маңызы да, салмағы да, төл тарихымыздан ойып алар орны да ерекше. Өйткені аталмыш алапат айқас алдына қойған арман-мақсатының айқындылығымен де, ауқымдылығымен де күллі Алашты ортақ мүддеге жұмылдыра білген жалпы халықтық сипатымен де дараланып тұрады.

Автордың көңіл аударған бір мәселесі, Кенесары Қасымұлының бастаған көтерілісінің басқа көтерілістерден басты ерекшелігі Қазақстанның барлық аумағын, яғни Үш жүзді қамтуы еді. Көтеріліс барысында Кенесары әскерінің саны 20 мыңға дейін жетті.

Кітаптардың мазмұнына арқау болған төртінші мәселе – елі мен жерін жаудан қорғаған өжет, қайтпас күш иелері, ата-мекенде елдіктің уызын ұйытқан, халқының еңсесін көтерген батырлар тұлғасының сыр мен сынға толы әлеуметтік бейнесі.

Батыр туралы сөз бастаудың, ой тастаудың басты шарты – қазақты тану және қазақты таныту, осы түйінді міндеттердің басты жолы мен өтімді тәсілдерін өзара үйлестіру. Қала берсе, батыл ізденіс-әрекетті жасампаздық күшпен әлеуметтік қауымның құралына айналдыру. Ұрпақ ұсақтап, халық жалтақтап, жастар арасында ездiк пиғыл орныққан сайын ерлердiң тәжірибесiнен тәлім алудың, ерлердiң өнегесiнен үлгі алудың, ерлердiң өнегелi дәстүрiмен тәсілін меңгерудiң маңызды екендiгi анағұрлым артуда.

Халқымызда батырлар туралы аңыз-әңгімелер, жыр-дастандар өте мол. Себебi қазақ тарихының бағдары мен беттерiн, оның батырлары – қолбасшылары, ел басшылары, би-шешендерi, мәмлiгерлерi, саясаткерлер әрi қарай ұштастырды. Олар батылдығы басым, күштi әрекеттiң басы-қасында болды, халқымен бiрге қоян-қолтық өмiр сүрдi, халқының салт-дәстүрiн сақтай бiлдi.

Сан алуан батырлар елдiң тiрегі де, тұтқасы да болғандар. Олар – жiгерлi де намысқой жауынгерлер, абыройы бiр басынан асқан ерлер. Ел-жұрт батырлардың ерлiгiмен, естiлiгiмен, ептiлiгi мен бақытты, беделдi болған, өсiп-өнген. Батырлар қаншама көп болмасын, олар – халық дәстүрiндегi ескiлiктiң жәрдемшiсi, жаңалықтың жаршысы, естiлiктiң белгiсi, ерлiктiң үлгiсiндей. Батырлар ерлiгiнде халық өнегесiнiң iзi, тарих оқиғасының қисыны суреттеледi. Батырлар әрекетiнде ел мiнезi, ұрпақ ұғымы, ел қиялыққа баттасып жатады. Батылдықы қара күште ғана емес, ептi қайратта, айла-амалда. Батыр басы сонысымен бағалы, батыр аты сонысымен ардақты едi. Батырлар бейнесi ұрпақтар арасында сомдалған, ел қиялынан туындаған тұлғалық, батырлар беделi – ел хикаясындағы естелiктер мен әңгімелер.

Автордың бiрнеше жылдар бойы дайындаған осы еңбектерiнде қалың қазақты атқа қондырған ұлт-азаттық көтерiлiстiң бас сардарларының бiрi, ақтық демi бiткенше Кенеханның ең сенiмдi серiгi бола бiлген мыңбасы – Мәнжi Күржiкейұлы баһадүржайлы сыршертiлген: «Азаттық қаһарманы Мәнжi батыр (2005)»; «Хан Кене көтерiлiсiнiң қаһарман сардары – Мәнжi батыр» (Туғанына – 200 жыл толуына орай) (2015).

Кенесарының құрметiне бөленген Мәнжi батырдың хан сарбаздарын даярлап, жаттықтырып, дайындаудағы сардарлығы бiр бөлек; жекпе-жекке шығып, жау жыққаны бiр бөлек; жеке шауып, шеп бұзғаны бiр бөлек сараланған. Олардың әрқайсысы жеке-жеке талданып, зерттелiп, кейiнгi ұрпаққа өнеге ретiндегi үлгiлi iстердiң басы болары сөзсiз.

Қазақтың хас батырларының бiрегейi, туған елiнiң тәуелсiздiгiн көксеп, басын бәйгеге тiккен, елiнiң бостандығы үшiн ажалға қарсы шапқан, арыстандай арпалысқан аяулы, ардагер батыр Мәнжi Күржiкейұлы 1815 ж. қазiргi Қарағанды облысы Бұқар жырау ауданында дүниеге келiп, шамамен 1911 ж. қайтыс болған. Арғын-Алтай тайпасының Қареке руынан шыққан.

Автордың байқағанындай, Мәнжi батырдың өмiрi – небiр қиындыққа, қыспақ пен қиянатқа толы ғұмыр. Ол – патшаның отарлау саясатына қарсы шығып, қол бастаған атақты батыр. Оның бүкiл өмiрiн, ерлiкке толы iс-әрекетiн ХIХ ғасырдың орта кезiнде өткен әйгiлi оқиға – Кенесары хан Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысынан бөлiп алып қарауға болмайды. Мәнжi батыр – өз ғұмырында туған елiнiң тәуелсiздiгi мен бостандығын, еркiндiгi мен егемендiгiн армандап өткен тарихи тұлға.

Кiтаптағы хан Кене әскерiнiң шешушi шайқастарда жеңiске жетуi қол бастаған батырдың тапқырлығы мен шеберлiгiне байланысты десек, Мәнжi батыр бойына сондай қабiлеттердi жинай бiлген сардар. Осындай ерлердiң ерлiгi арқасында қалың елдiң бiрлiгi сақталып, жүгiрген аңның тұяғы тозып, ұшқан құстың қанаты талатын ұланғайыр даланың ұлтымызға ұя болғанын бүгiнгi ұрпақ бiле жүргенi жөн. Оның себебi кешегi кеңестiк жүйе кезiнде дала қазағы «жабайы» саналып, елi мен жерiне соқпай, батыры мен бегi жоқтай айтылып, жазылып, тұтас ұлт сауатсыздар санатында саналғаны жасырын емес. Ал, ел тәуелсiздiк алғаннан кейiн оң-солымызға қарап, өткенiмiздi саралап, өшкенiмiздi iздеген кезде асылдарымыздың тот баспай жарқырай көзге түскенiн көрiп жүрмiз.

Монографияда айтылғандай, патшалық Ресейдiң озбыр отаршылдығы салдарынан көптеген ұсақ халықтар жер бетiнен жойылып кеткенi бүгiнде тарихи ақиқат. Арманы көп аз халықтардың амалсыз күресiнiң алдыңғы шебiнде атойлап, қашан да алға шығатындар – тағы да сол айтулы батырлар.

Хан Кене секiлдi, Ұлы тұлғамен үзеңгiлес жүрiп, жосын жорықтарда қалың қолды бастаған Мәнжi батырдың тұлғалық ерекшелiгiн сомдау, оның ұлағатты iсiн ұрпаққа таныту – бүгiнгi буынның алдында тұрған үлкен мiндет. Осы бағытта, ең алдымен, ел тарихындағы Кенесары хан жайлы қатталған деректердi қазбалап, сол арқылы батыр бабамыздың болмысын ашу мақсатында аймағымыздың ғалымдары мен тарихшылары, ақындары мен ұлтжанды азаматтары үлкен шығармашылық iзденiспен еңбек етуде.

Оқырман қауымға жол тартқан бұл еңбектер ата-бабаларымыздың мыңдаған жылдар бойы

аңсаған арманы – Тәуелсіздік үшін жүргізген ұлт-азаттық қозғалыста басшылық жасаған Кенесары хан Қасымұлының отаршылдыққа қарсы көтерілісінде бас сардарлардың бірі болған, ақтық демі біткенше Кене ханның ең сенімді серігі бола білген мыңбасы – Мәнжі Күржікейұлы баһадүр жайлы жазылған мәңгілік құндылығы бар шығармалар болып табылады. Сондықтан отан сүйгіш әрбір қазақ азаматы өскелең ұрпақты ел жандылық рухында тәрбиелеу үшін осындай қаһарман Мәнжі батырдай ұлдарының есімдерін асқақтата беруге үлес қоса отырып, жылдар мен ғасырлар өткен сайын баһадүрдің Отаны үшін жасаған керемет ерліктерін уағыздай берген абзал.

Ғалымның тарихи еңбектерінің ішіндегі құнды дүниелерінің бірі атақты батыр – Шерубай Биболдыұлының өмір жолын егжей-тегжейлі, жан-жақты қарастырған – «Шерубай Биболдыұлы – жоңғар шапқыншылығы заманының алып батырларының бірегейі» (туғанына 325 жыл толуына орай) (2018) атты еңбегі.

Шерубай дүниеге келген жылдары қазақ басына ауыр жағдай туған аласапыран қиын-қыстау кезең еді. Алтын Орда құлағаннан кейін аса шиеленісті жағдайда қалыптасқан қазақ-жоңғар қарым-қатынастары осынау әдет-ғұрпы, тұрмыс салты бір-біріне өте жақын халықтардың ұзаққа, өте ұзаққа созылған соғыс жағдайында өтті.

Дәл осы кезде қазақ жерінің әр түкпірінен елінің азаттығы, қазақтың намысы үшін атқа мінген атақты батырлар бой көтерді. Ерлігі ел арасына аңыз болған қарт батырлардың қатары жас жолбарыстармен толықты.

Сол кезде Шерубай да өзінің әйгілі тұлпарына ер салды, өйткені ол жастайынан соғысқа қатысқан сарбаздардың әңгімелерін естіп өсті. Әкесі, ағалары, жақын туыстары оны әскери өнерге баулыды. Мылтық атқызды, садақ тартқызды, аңға бірге алып шығатын болды. Шерубай жас күнінен құралайды көзге атқан мергендігімен және зеректігімен көзге түсті. Ат құлағында ойнаған бапкер, тақымды көкпаршы, әдіскер сайыскер, балуан болып өсті. Әсіресе, ол даңқты Бөгенбай батырдың қолында болып, көпті көрді, соғыс өнерінен біраз нәрсені үйренді.

1717 жылы Аякөз шайқасы кезінде Шерубай жекпе-жекте қалмақтың атақты батырын өлтіреді.

Алғашқы шайқасында-ақ көзге түскен Шерубайды Әбілхайыр хан онбасы, жүзбасы, кейін мыңбасы етіп тағайындайды. Өкінішке орай, қазақ хандарының алауыздығынан 1717 жылы қазақ әскері жеңіліс тапты, ал жоңғарлар сол бетімен 1718 жылы қазақтарды Арыс, Бөген және Шаян өзендері бойынан тықсырып, тұтастай Оңтүстік Қазақстанды басып алды.

1717-1718 жылдардан кейін де жоңғар-қазақ арасындағы қантөгіс бірнеше жылдарға созылды. Ірілі-ұсақ сансыз ұрыстар болды. Отты қару өндірісін дамытқан жоңғарлар сол кезде әлі садақ пен найзамен қаруланған қазақтарға қарсы бірнеше жорықтарға шықты. Осы қақтығыстарда Шерубай батыр өзінің бүкіл қазақ даласына тарап кеткен әйгілі ерліктерін жасап, жекпе-жек айқастарда дұшпандарын қан қақсатты.

Бұланты шайқасы және оның батырлары туралы бүгінгі ұрпақтың білетіні тым аз. Ол жайында «Жоңғар шапқыншылығында қазақ елінің шығыс және түстік аймақтары жау қолында қалып, осы Бұланты өзенінің бойында тұңғыш рет тегеурінді қарсылық көрген, жаудың беті қайтқан» деген мағынадағы жалпылама деректерді ғана білетін сияқтымыз. Ал, біздің шын білетініміз, осы шайқаста Шерубай батыр сегіз рет жекпе-жекке шығып қылышын қанға суарып, жоңғар батырларының басын қаңбақша домалатқан.

Бұлантыда шайқас болған жер кейіннен «Қалмаққырылған» аталып кетті. Осы жеңістен кейін қазақ арасы ресми түрде хандықтарға бөліне бастады. Сол хандықтардың бірін – Әбілхайыр хан, бірін – Сәмеке хан, бірін – Әбілмәмбет хан, Жолбарыс хан және Барақ сұлтандар басқарды.

1730 жылы Шерубай бастаған сарбаздар, қазіргі Балқаш көлі маңындағы «Аңырақай» жазығында қалмақтармен бір жарым ай соғысты.

Аңырақай шайқасында Шерубай Биболдыұлы соғыс өнерін жетік білетін қолбасшы, жекпе-жекте қаймықпайтын нағыз көзсіз батыр екенін көрсетеді. Қазақ батырлары жоңғарларды тас талқан етіп жеңіп, бітім сұрауға мәжбүр етеді. Сонымен, Аңырақай шайқасы қазақтың қазақ болып қалуындағы ұлы жеңісі болды!

Осы шайқастардан кейін жоңғарлар қарымта қайтаруды көздеді. Бірақ та 1739 жылы Севден тайшы мен сары Мәнджі Сарыарқаны шапқанымен, тауы шағылып кері қайтты. 1740 жылы Севден бастаған жоңғарлар қайтара Сарыарқаға тап бергенімен, зор шығынға ұшырап кері шегінуге мәжбүр болды. Сол жылы қыста Қалдан Сереннің ұлы Лама доржы 30 мың қолмен шабуылға шығады. Жазға дейін жалғасқан шайқаста жоңғарлар дегеніне жете алмай, дымы құрыды.

Сарыарқа жерін азат ету шайқастарында қалмақтарға тойтара соққы берген қазақ батырларының қатарында Шерубай Биболдыұлы да болды. Оның ересен ерлігін, ұйымдастырушылық әскери қолбасшылығын көрген Бұқар жырау: «Атын Қареке-Биболды руына ұран болсын, ұрпақтарың өзіндей қыран болсын!» деп, Шерубайға батасын береді.

Жалпы алғанда, тұлға өмірін індетте зерттеп жүрген ізденушілердің айтуынша, Шерубай Биболдыұлы 1717-1757 жылдар аралығындағы Сарыарқа жеріндегі, Аңырақай, Шұбартеңіз, Бұланты-Білеуті, Аякөз, Ақшәулі, Шаған, Шорға, Көкпекті секілді қазақ-жоңғар шайқастарының барлығына қатысып ерліктерімен көзге түседі.

Автордың ойынша, басты назарда болатын, әрбір адам үшін ерекше қағида болып қалыптасқан мәселе – бүгінгі әр қазақтың, әр қазақстандықтың тәуелсіздік, дербестік жағдайында өмір сүруі; сол тәуелсіздіктің күні кешегі батыр-бабаларымыздың төгілген қанымен, ғажайып әдеби, мәдени мұраларымен келгенді

Тлеубердинова¹ А.Т., д.э.н., профессор

Мамбетова С.Ш², к.э.н., профессор

Институт экономики Комитета науки Министерства науки и высшего образования
Республики Казахстан

Карагандский исследовательский университет им. академика Е.А. Букетова

Республика Казахстан, г. Караганда, sagynysh.2012@mail.ru

ЖИЗНЬ, ПОСВЯЩЕННАЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НАУКЕ И ОБРАЗОВАНИЮ

Отечественная вузовская система по праву гордится научной элитой. Ее ярким представителем являлся бывший заведующий кафедрой «Менеджмент», замечательный педагог и выдающийся ученый, почти полвека беззаветно служивший высшему экономическому образованию Казахстана, доктор экономических наук, академик МАИИН Рашит Саттарович Каренов.

Наверное, каждый человек в дни юбилея оглядывается на минувшие годы. Кого-то при этом переполняют сожаления о потерянном времени и огромное желание направить его вспять, чтобы исправить совершенные когда-то ошибки. А кто-то, наоборот, оглядываясь назад, с твердой уверенностью подмечает, что если бы Всевышний дал ему второй шанс, то прожил бы он эту жизнь точно так же.

Таким людям, действительно, есть чем гордиться. Ведь благотворные дела на благо общества достойны всяческих похвал.

В наши дни редко можно встретить такого ответственного человека, как Рашит Саттарович Каренов. Он был крупным ученым и неординарной личностью, чья деятельность отмечена многочисленными заслуженными наградами и званиями, и просто человеком, прожившим долгую и интересную жизнь. Он в полной мере оправдал высказывание знаменитого немецкого писателя Германа Гессе: «Истинное призвание каждого состоит только в одном – прийти к самому себе, найти собственную, а не любую судьбу и отдаться ей внутренне, безраздельно и непоколебимо»...

В начале 60-х годов прошлого столетия для Рашита Каренова началась новая полоса в жизни. В 1962 году, успешно сдав вступительные экзамены, он поступил в Карагандинский политехнический институт (КарПТИ) и стал учиться по специальности «Экономика и организация горной промышленности». Обучение в институте оказало значительное влияние на формирование мировоззрения и научного склада мышления будущего ученого. Р.С. Каренов всегда с большой ответственностью относился к учебе и на протяжении всех студенческих лет по всем изучаемым дисциплинам аттестовывался только на «отлично».

Это были годы учебы и крепкой дружбы, и он через всю жизнь пронес верность студенческому братству. До конца своей жизни он поддерживал теплые связи с бывшими сокурсниками.

В 1967 году Каренова, как блестяще окончившего вуз, направили учиться в аспирантуру Московского горного института, где в 1970 году защитил кандидатскую диссертацию. Аспирантские годы стали благоприятными для роста молодого ученого. Именно московская научная школа экономистов стала для него новым центром идей, где трудились люди феноменальной одаренности – Тигран Хачатуров, Леонид Абалкин, Станислав Шаталин, Абел Аганбегян, Николай Некрасов, Александр Анчишкин, Николай Федоренко, Григорий Сурмило, Александр Астахов и многие другие известные ученые.